

SHAFLOAT HASANOVA
filologiya fanlari doktori,
O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi
yetakchi ilmiy xodimi

ALISHER NAVOIY VA RIZOIY PAYVANDIY HIKOYALARI (*"Lison ut-tayr"* va *"Qush tili"* asarlari misolida)

Annotatsiya. O'zbek adabiyotshunosligida *"Mantiq ut-tayr"* turidagi dostonlarni o'rganish Alisher Navoiyning *"Lison ut-tayr"* dostonini tadqiq qilish masalasi bilan bog'liq bo'lib, har doim mutaxassislarning diqqat markazida turgan. *"Mantiq ut-tayr"* mavzusida turkiy tilda qalam tebratgan ijodkorlardan yana biri Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoiy (XVIII asr) bo'lib, u yaratgan *"Qush tili"* dostonining hozircha yagona deb hisoblanib keluvchi qo'lyozmasi 127-inventar raqami ostida Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanib kelmoqda.

Rizoiy Payvandiy bu dostonni yaratishda Jaloliddin Rumiy, Fariduddin Attor, Abdurahmon Jomiy asarlaridan foydalanish bilan birga, Alisher Navoiyning *"Lison ut-tayr"* dostonini ham sinchiklab o'rganib chiqqan. Chunki Rizoiy dostoni bilan Alisher Navoiy mazkur asarining qiyosi shuni ko'rsatadiki, har ikki dostonidagi qator hikoyalar syujetida bir-birlariga yaqinlik va aksar o'rinlarda aynan bir hikoyaning har ikkala ijodkorga xos bo'lgan badiiy talqinning guvohi bo'lamiz.

Tayanch so'z va iboralar: Alisher Navoiy, Rizoiy Payvandiy, *"Lison ut-tayr"*, *"Qush tili"*, doston, hikoya, g'oya, mazmun, shakl, ijodiy talqin.

Аннотация. Изучение произведений типа *"Мантик ум-тайр"* в узбекской литературе связано с исследованием произведения Алишера Навои *"Лисон ум-тайр"* и всегда находилось в центре внимания специалистов. Мавлоно Ходжа Кази Пайванди Ризой (XVIII в.) – один из авторов, писавших на тюркском языке на тему *"Мантик ум-тайр"*. Единственная рукопись

созданного им произведения *"Птичий язык"* хранится в фонде Государственного музея литературы имени Алишера Навои под инвентарным номером 127.

При создании этого произведения Ризаи Пайванди использовал произведения Джалалиддина Руми, Фаридулдина Аттора, Абдурахмана Джами, а также внимательно изучил *"Лисон ум-тайр"* Алишера Навои. Потому что сравнение произведения Ризаи с творчеством Алишера Навои показывает, что в сюжете серии рассказов в обоих произведениях мы видим близость друг к другу и в большинстве мест художественную интерпретацию одного и того же сюжета, характерную для обоих художников.

Опорные слова и выражения: Алишер Навои, Ризои Пайванди, *"Лисон ум-тайр"*, *"Птичий язык"*, эпос, рассказ, идея, содержание, форма, творческая интерпретация.

Abstract. In Uzbek literature, the study of epics of the type *"Mantiq ut-tayr"* is associated with the study of Alisher Navoi's epic *"Lison ut-tayr"* and has always been in the spotlight of experts. Mavlono Khoja Qozi Payvandi Rizoi (XVIII asr) was one of the authors who wrote in Turkish on the theme of *"Mantiq ut-tayr"*. The only manuscript of the epic *"Language of the Bird's"* created by him is kept in the fund of the State Museum of Literature named after Alisher Navoi under inventory number 127.

In creating this epic, Rizai Payvandi used the works of Jalaliddin Rumi, Fariduddin Attor, Abdurahmon Jami, as well as carefully studied Alisher

Navoi's epic "Lison ut-tayr". Because the comparison of this work of Alisher Navoi with the epic of Rizoi shows that in the plot of a number of stories in both epics we see the closeness to each other and in most places the artistic interpretation of the same story, which is characteristic of both artists.

Keywords and expressions: Alisher Navoi, Rizoi Payvandi, "Lison ut-tayr", "Language of the Bird's", epic, story, idea, content, form, creative interpretation.

Kirish. Mavlono Rizoyniing "Qush tili" dostoni Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asari kabi g'oyaviy-tematik yo'nalish jihatidan sermazmun bo'lib, unda inson ma'naviy kamolotiga asosiy urg'u berilgan. Bu vazifa, ayniqsa, asarning o'ziga xos badiiy mazmun va shaklga ega bo'lgan jihatlarida yaqqol ko'zga tashlanib turadi.

Rizoyniing "Qush tili" dostonining yaratilishida "Mantiq ut-tayr" turkumidagi dostonlar va ularning paydo bo'lishida Sanoiy, Ibn Sino, Shahobiddin Suhravardiy, Ahmad G'azzoliy kabilarning asarlari bevosita ilk manba vazifasini o'tagan bo'lsa, Islom dini tarixi, Qur'oni karim va hadislar asarning o'ziga xosligi, syujet va kompozitsion tuzilishining betakrorligini ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Qolaversa, dostonning o'ziga xos ijodiy talqini, hikoyalar va ularda ilgari surilgan g'oyalarning yangicha badiiy ifodasi – bularning hammasi Rizoiy badiiy tafakkurining ijod mahsuli deyishimizga asos bor. Dostonning g'oyaviy yo'nalishi va unga kirgan hikoyalarning aksariyati Sharq xalqlarining qadimiy afsona va rivoyatlarining ("Tojir va uning to'tisi", "Shukasaptati" (hind), Rustam, Zol, Zahhok, "Shohnoma", "Qazosi yetgan kishi", "Fil va to'rt ko'r", "Masnaviyi ma'naviy" (eron), "Qays va Layli" (arab), "Nil daryosining o'zani haqidagi hikoya" (arab), "Abraham" (yahudiy), "Jinlar haqidagi hikoya" (xitoy) va hokazo). Shoir ijodxonasida o'zining qayta sayqalini topib, o'zgacha talqin va g'oyalar bilan dunyoga kelgan ijod mahsuli ekanligidan dalolat beradi. Shu nuqtayi nazardan Rizoiy "Qush tili" dostonining yaratilishida o'zidan oldingi salaflarining adabiy an'alarini davom ettirish bilan birga, o'z davridagi hayotiy voqealar jarayonida vujudga kelgan kuzatishlaridan unumli istifoda etib, ularni doston mavzusi bilan mohirona bog'laganligini ham qayd etib o'tish lozim.

Maqsad va vazifalar. Rizoiy Payvandiyniing "Qush tili" asarida Alisher Navoiy tilga olinmagan bo'lsa-da, asarda keltirilgan hikoyalarning bir-birlariga o'xshashligi, asar mohiyatini ochib beruvchi

umumiy unsurlar va har ikkala asardagi bir-biriga monand xulosalar Rizoyniing Alisher Navoiyniing "Lison ut-tayr" asari bilan yaqindan tanish bo'lganligi va bevosita foydalanganligini asarlarining qiyosiy tahlili orqali o'rganish.

Metodlar. Maqola mavzusini yoritishda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy va qiyosiy-tipologik tahlil metodlaridan keng foydalanildi.

Erishilgan natijalar. Tariqat yo'liga kirgan har bir solikning piri bo'lmog'i asosiy shartlardan biridir. Pir va murid o'rtasidagi o'zaro so'fiyona aloqalar va pirning muridlarning axloqiy tarbiyasiga alohida e'tibor berganligi to'g'risida juda ko'p ajoyib hikoyalar va rivoyatlar mavjud. Shu mavzuni yoritishga Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida ham alohida ahamiyat berilgan. Shunday hikoyalardan biri Shayx Turob Naxshabiy va uning bir muridi haqidagi tamsil diqqatga sazovordir [2, 152]. Hikoyada solik uchun illatli hisoblangan tashqi go'zallik, zeb-u ziynat va go'zal liboslarga haddan tashqari ko'ngil qo'ygan murid bu nomaqbul yo'ldan qaytarilib, hidoyat yo'liga kirgiziladi. Shu mazmunga yaqin hikoya Mavlono Rizoiy asarida ham keltiriladi. Unda Sulton Boyazid Bistomiyniing muridi pirga "Sizdek ulug' zotning shogirdi bo'la turib, menga hech g'ayb eshigi ochilmadi" mazmunidagi so'zlar bilan shikoyat qiladi. Sulton Boyazid Bistomiy muridiga: "Bas, senga to'g'ri yo'l shuki, zohiringni devonavor qilib, botinan nafs g'uli bilan jang qil!" – deb unga hidoyat yo'lini ko'rsatadi.

Ko'rinib turibdiki, har ikki hikoyada ham asosiy g'oya zohiran devonavor, ruhan musaffo bo'lmoqqa undalmoqda. Ular orasidagi farq shuki, Navoiy hikoyasida bu maqsad o'git-nasihatlarini qulog'iga olmagan muridni keskin choralari, ya'ni so'yilgan qo'yning ichak-chavoqlarini boshiga ko'tartirib, bozorda aylantirish orqali tavbasiga tayantirilsa, Rizoiyda Sulton Boyazid Bistomiyniing muridiga qilgan o'git-nasihatlarini orqali erishiladi. Alisher Navoiy bu hikoyani bir qushning uning mijozida turli-tumanlikka moyillik kuchliligi va bu mijozni bir xil to'g'ri ohangga solish uchun yo'l-yo'riqlar so'rab, bergan savoliga Hudhud javobi va uning tamsili sifatida keltiradi. Mavlono Rizoiy esa mazkur hikoyani talab iqlimi bobida keltirganligi ham bejiz emas.

Shu o'rinda Rizoiy Payvandiyniing Qur'oni karimdagi "As'hobi kahf" [3, 214] voqeasini bayon etib, uni talab iqlimi hikoyasiga xulosa sifatida keltirganligini alohida ta'kidlab o'tmoq zarurdir. Unda iymon yo'lidagi fidoiylik haqida so'z boradi. As'hobi kahf Alloh ta'olo irodasi bilan o'z iymon-

larida 300 yildan ortiq sobit turadilar. Rivoyatga ko'ra, ularni yashiringan g'orlarida Qitmira nomli it birga qo'riqlab turgan ekan.

Rizoiy bu keltirilgan iqtibosdagi it – Qitmira obraziga o'zining alohida e'tiborini qaratib, Kahf surasining 22-oyatidan¹ yana bir misol keltirib, itning tavsifi orqali talab iqlimiga keltirilgan hi-koyaga ibratomiz yakun yasaydi. Unda it hidoyat ahliga xizmat qilganligidan odam o'rnida ko'riladi. Bu g'oya quyidagi misralar orqali o'zining yorqin ifodasini topgan:

*Kimki tajrid ahliga hamdam bo'lur,
Garchi it bo'lsakim, ul odam bo'lur.
Itki Kahf ashobig'a hamdam edi,
Haq alardin oni oltinchi dedi. [5, 277-278]*

Rizoiy Payvandiy fikriga ko'ra, talab iqlimini bosib o'tgan solik qalbida ishq uchqunlari paydo bo'ladi.

Rizoiy Parvardigorning iroda sifati haqida so'z yuritib, Hazrati Muhammad (s.a.v.)ning hadislarini keltiradi. Bu hadisni Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" asarining na't qismida bayon qilgan. Qiyoslang:

Alisher Navoiy:
*Chun xaloyiqdin oni mumtoz etib,
"Kuntu kanzan" sirrig'a hamroz etib.
Boshig'a qo'yub hidoyat tojini,
Qismati aylab sharaf me'rojini. [2,9]*

Rizoiy:
*Ya'ni olam kavniq'a uldur sabab,
Kuntu kanzandur munga nassi ajab.
O'z zuhurin sevdil ul ganjin xafiy,
Istadi izhor etarga sabr fiy.
Bas yaratdi barcha mavjudotni,
Toki bilgay har biri ul Zotni. [5,280]*

Mazkur har ikki asarda keltirilgan "Kuntu kanzan maxfiyan fahbibtu an u'rafa" hadisning mazmuni "Yashiringan xazina edim, o'z zuhurimni namoyon qilmoqni iroda qildim" mazmunini ang-latadi. Shu o'rinda shuni ham ta'kidlab o'tish ke-rakki, Rizoiy "Qush tili" dostonida Qur'oni karim va hadislardan juda ko'p misollar keltiradi va muhimi o'quvchiga tushunarli bo'lishi uchun iqtiboslarning o'zbek tilidagi mazmunini ham bayon etadi.

Rizoiy ishq iqlimi bobiga Tommat ul-kubro laqabli Murshid haqidagi hikoyani keltiradi. Alisher Navoiy esa Asma'iy ismli kishining Hajga qil-gan safari haqidagi hikoyani ishq vodiysi bobiga misol tariqasida bayon qiladi. Lekin bu hikoyalar-da bir-biriga yaqin jihatlar va hech bir o'xshashlik yo'q bo'lishiga qaramay, ulardagi g'oya bir maz-munga xizmat qilganligi bilan diqqatga sazovordir.

¹ Kahf surasi 22-oyat. Mazmuni: "(Boshqalari) beshta bo'lib oltinchilari itlaridir" deb g'aybga tosh oturlar (taxminan gap soturlar)".

Alisher Navoiy dostonining na't qismida dun-yodagi hamma narsalarni yaratishdan maqsad inson ekanligini quyidagi misralar orqali bayon qilgan bo'lsa:

*Ofarinishdin qilib inson g'araz,
Oni aylab xalq ichinda be avaz.
Ko'nglin oning maxzani irfon qilib,
Ul tilism ichra o'zin pinhon qilib,
Rozi maxfiy ganj o'lub bu turfa jism,
Sun'idin ul ganj hifzig'a tilism. [2,9]*

Rizoiy buni quyidagicha ifodalaydi:
*Kim avvalda maqsudi umur,
To tamom o'lmas umur, etmas zuhur.
Chun g'araz Odamdin avval uldurur,
Lojaram, oxirda zohir-o'qdurur.
Uylakim, Odam jahondindur g'araz,
Ul guzini olam ondindur g'araz.
Bas, nechuk Odam jahondin so'ngradur,
Ul guzida xilqat ondin so'ngradur.
Bordurur aql ollida beishtiboh,
So'ngra kelmaklik kamolig'a guvoh. [5, 44-45]*

Har ikkala shoir Fariduddin Attorning badiiy ijodkorligiga yuqori baho beradi. Har ikki san'atkor dostonlarida inson va vahdati vujud konsepsiyasini majoziy uslubda yoritib berish masalasini hal qi-lish muammosi yotadi. Har ikkala dostonning kom-pozitsion tuzilishi va g'oyaviy mazmuni va qahra-monlar tizimi mazkur maqsadni amalga oshirishga qaratilganligi bilan bir-biriga yaqindir. Lekin buni har ikkala ijodkor o'ziga xos falsafiy qarashlar va badiiy-estetik prinsiplar asosida hal qiladilar.

Rizoiyning "Qush tili" asarida ko'proq di-niy-falsafiy yo'nalish ustunlik qilsa, Navoiyda ij-timoiy-falsafiy qarashlar uning o'ziga xosligini belgilab turadi. Rizoiyning "Ul kishikim kelturur iymon ba g'ayb, bu anga hodiyl erur beshaku rayb" deyishidan "Qush tili" dostonining solik uchun rahnamo-dastur vazifasini o'tashi uchun yaratil-ganligi fikrimizning yana bir isboti bo'la oladi. Buning yana bir isboti Rizoiy o'z oldiga qo'ygan maqsadni amalga oshirishda Qur'oni karim va hadislardan juda ko'p iqtiboslar keltirib, ularning sharhiga katta e'tibor qaratadi. Hikoyalarning ak-sar qismi ham diniy-falsafiy ruhda yozilganligi bu dostonning diniy-falsafiy masalalarni hal qilishga qaratilganligiga dalolatdir. Shu bois bo'lsa kerak, Alisher Navoiy dostonida keltirilgan hikoyalar, Rizoiy dostonidagi hikoyalardan o'z mohiyati bi-lan farq qilib turadi. Rizoiy Payvandiyning mazkur Tammat ul-kubro laqabli murshidning oldiga bir qariyaning kelib ishq-u dardi holini bayon qilgan-ligi haqidagi hikoyadan g'araz qariyaning tavba-

si-yu tazarrulari qabul qilinib, uning Gulgun ismli Siyiston shohi qiziga bo'lgan majoziy ishqining haqiqiy ishqqa aylanganligi mumtoz adabiyotda keng tarqalgan Farhod bilan Shirin, Layli va Majnun dostonlariga qilingan murojaatlar, shuningdek, Sulaymon alayhissalomning Bilqisga bo'lgan muhabbati orqali o'ziga xos qilib ochib berishdir. Rizoiy Payvandiy ishq iqlimi ta'rifini yakunlab, ma'rifat iqlimi bayoniga o'tadi.

Rizoiy ta'kidlaganidek, Alloh ta'oloni bilish nafs ma'rifati bilan chambarchas bog'liqdir. Chunonchi hadisda shunday deyilgan: "Man arafa nafsahu faqad arafa rabbahu". [7, 814]

Mazmuni: O'zini bilgan Xudoni biladi. Bunda u Zotning ilohiy sifatleri ayon bo'ladi va shundagina Mutlaq borliq Subhonahu ta'olo ekanligi aniq ma'lum bo'ladi.

Rizoiy bu yo'llarni har bir solik o'ziga tasavvur qilishi lozimligi haqida gapirib, qadimgi hind va mumtoz adabiyotda mavjud bo'lgan hikoyaga murojaat etadi. Unda ko'zlari ko'r bo'lgan to'rt o'jiz fil a'zolarini paypaslab, uni o'zlariga tasavvur qilganliklari haqida gap boradi. Rizoiy bu hikoyani o'ziga xos tarzda ifodalab beradi.

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida bu rivoyat Rizoyniki singari ma'rifat vodiysi vasfiga tamsil sifatida keltiriladi va unda hind hikoyasi o'zining yangi bir talqini namunasiga aylantirilgan. Hind hikoyasida ko'zi o'jiz yo'lovchilar filning to'rt a'zosi ni paypaslab, xartumini ilonga, oyog'ini ustunga, qornini meshga, dumini kema arqoniga o'xshatgan bo'lsalar, Navoiy ham fil a'zolarini o'ziga xos tarzda bayon etish bilan birga filning boshqa a'zolarini ham tavsiflab, uni bir butunlikda tasvirlab, ko'rlarning tasavvurlarini jamlaganda fil obrazi hosil bo'lishini qayd etadi va soliklarning ma'rifat maqomiga turli-tuman yo'llar orqali bosib o'tish imkoniyatlari mavjudligini ramziy ishoralar orqali o'ziga xos badiiy bo'yoqlar orqali ochib berishga erishadi.

Jaloliddin Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy" asarida bu hikoya "Filning shakl-u shamoyili ustida ixtilof etishgani" sarlavhasi ostida keltirilgan. Unda fil bir qorong'u uyga kiritiladi va unga kirganlar filning xartumini paypaslab tarnovga, qulog'ini bahaybat yelpig'ichga, oyog'ini ustunga, ustini xontaxtaga o'xshatishadi. Ko'rinib turibdiki, Jaloliddin Rumi bu hind hikoyasini asar talablaridan kelib chiqib, o'ziga xos tarzda talqin qilgan [4, 114].

Alisher Navoiy ham, Rizoiy ham bu hikoyadagi fil a'zolarini hind manbaidagi tavsifdan o'zgacharoq tarzda bayon qilishga harakat qilganlar. Shu bois ham har ikkala ijodkor bu qadimiy hikoyani o'ziga xos tarzda yoritib berganlar. Masalan, Ali-

sher Navoiy fil xartumini hind hikoyasidagi kabi kulcha bo'lib yotgan ilon sifatida emas, balki bo'rttirib ko'rsatish va o'quvchiga ta'sirliroq tasvirlash maqsadida uni ajdarho qiyofasida, dumini kema arqoniga emas, balki zaharli bir ilonga o'xshatishi hikoyaning o'ziga xosligini ta'minlashga qaratilgan ijod mahsuli sifatida baholanishga loyiqdir. Rizoiy ham shunday ijodiylikka erishish maqsadida fil xartumini karnayga, oyog'ini esa bir ajoyib oliy ustunga o'xshatadi va hokazo.

Alisher Navoiy bilan Rizoiy dostonlaridagi bu maqom tavsifidagi yana bir muhim monandlik shundan iboratki, har ikkala dostonida ham iymon bilan kufr, faqirlar bilan mulk sohiblari qiyoslanaadi. Iymon ahliga ma'rifat zarur bo'lsa, kufr ahliga jaholat, kufr ahli "Lot" butiga e'tiqod qilsa, iymon ahlining fikr-u yodi Alloh bilandir. Bu g'oya har ikki dostonidagi ma'rifat maqomining ta'rifiga asos qilib olingan. Har ikkala asar o'rtasidagi ularni farqlab turadigan jihatlar ham bor. Rizoiy bu iqlimni bayon qilishda qur'oniylar tamsillarga tez-tez murojaat etadi. Rizoiy Ma'rifat iqlimi tavsifida Rasuli Akramning "Biz seni va ma'rifating haqqini bilmadik", degan hadisiga va Al-Isro surasidagi "Kimki bu (dunyoda) ko'r (gumroh) ekan, bas, u oxiratda ham ko'r va butunlay yo'ldan ozuvchidir" [1, 289] mazmunidagi 72-oyatni keltirib, uni nazm orqali sharhlab beradi va bu iqlimga tamsil sifatida Shayx Kirmoniy (r.a.) hikoyasini keltiradi.

Rizoiy Payvandiy Tavakkul to'shasiga misol sifatida umri qazosiga yetgan bir banda haqida hikoya keltiradi. Bu hikoya Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asarida ham bor. Unda qushlarning savol-javobi oralig'ida qushlardan birining yo'l asnosida halok bo'lishi mumkinligini sabab qilib safardan voz kechganidan so'ng Hudhudning javobiga misol tariqasida keltiriladi. Navoiyning bu hikoyasida qazo yetganda o'lim barhaq ekanligi g'oyasi ilgari surilgan. Rizoiy ham mazkur hikoyaning biroz o'zgartirilgan variantini keltiradi. U Qur'oni karimning Moida surasi 23-oyatidagi Tavakkul haqidagi iqtibosni keltirib tavakkul to'shasiga quyidagicha izoh beradi:

*Chun tavakkul qilg'on ul basturur,
Bas tavakkul qilmag'on nokasturur,
Chun taraddud birla daf' o'lmas qazo,
Bas kerakdur munda taslimu rizo.*

Bu xulosani yanada kuchaytirish maqsadida mazkur hikoyani keltiradi. Taqdir ishorasi bilan qazosi etgan bir kishining jonini Azroil ertasi kun Hind elida olmog'i lozim ekan. U esa Hindistondan ancha olisda. Bu bandaning bir kecha-kunduz ichida Hindistonda bo'lishiga ko'zi etmagan Az-

roil unga g'azab bilan qarab uni tahlikali holatga soladi. Banda qattiq iztirobga tushib o'limdan qutulmoq maqsadida Sulaymon payg'ambardan uni Hind o'lkasiga yeldirmog'ini iltijo qilibdi. Payg'ambar uning iltimosini qabul aylab, shamolga amr qilib, bir zumda Hindistonga uchirib yuboribdi. Rizoyniing hikoyasi shu joygacha Alisher Navoiy keltirgan hikoya bilan o'xshash. Keyingi voqealar Alisher Navoiyda yo'q. Ertasi kuni Ezidi ta'olo Azroilni bu bandaga qazo muddati yetmasdan burun unga g'azab bilan nazar solgani uchun unga tanbeh beribdi va uning dargohida taqdir va qadar barhaq ekanligini ta'kidlabdi. Bu voqeani shoir quyidagicha tasvirlaydi:

*Ne isha qilding yo'q ergach xayr-u shar,
Ul musulmong'a g'azab birla nazar?*

*Dedi oni ko'rdim-u qildim tonga,
Bas taajjubdin nazar soldim anga.
Kim manga hukm erdikim ul kun oning,
Ruhini Hind ichra qabz etgay aning,
Bas ajab qoldim oni munda ko'rub,
Kim bu kunda Hindga etmas yurub.*

Bu hikoyaga Rizoyni quyidagicha yakun yasaydi:
*Lojaram chun sa'y-u jahd-u iktisob,
Daf' qilmasdur qazoni hech bob.
Bas tavakkuldur boridin xo'broq,
Barchadin taslimdur mahbubroq.*

Alisher Navoiy dostonidagi bu hikoya bilan Rizoyni keltirgan hikoyani qiyoslar ekanmiz, har ikkala asardagi mavzu, hikoyadagi qahramonlar silsilasi va ularning voqealar rivoji va yakunidagi ishtiroki va hatto qissadan hissa, ya'ni xulosasi ham bir-biriga monand ekanligini ko'ramiz. Har ikkala asar qazosi etgan qahramon, uning jonini olmoq uchun kelgan farishta Azroil, uning qahr bilan bandani qo'rqitishi, o'lim xavfidan qo'rqqan bu bandaning Sulaymon payg'ambardan uni Hindistonga uchirib yuborishni iltimos qilganligi va nihoyat uning Hind eliga kelib tushib o'z qazosini o'zi bajo keltirganligi o'ziga xos badiiy uslublarda ifodalangan. Navoiyda bu hikoya qushlardan birining bu safarda halok bo'lishi mumkinligiga javoban yozilgan bo'lib, ajali yetgan inson uchun u qayerda bo'lmasin o'lim barhaq ekanligiga ishora qilinsa, Rizoyni bu hikoya uchinchi to'sha-tavakkulga misol tariqasida keltiriladi. Shoir bu to'shada qushlarga yo'lning azob-u uqubatlari haqida gapirib yo'l asnosida Ibrohim alayhissalom kabi o'tdan kechmoq, Foruq singari zahar yutmoq, qisqasi, yo'l qiyinchiliklariga bardosh berib maqsad sari tavakkul qilib intilmoq kerakligini bayon etadi.

Demak, bu hikoyadan o'z yo'lini tanlagan so'lik barcha azob-u uqubatlarga bardosh berishi,

maqsad sari intilmog'i, hamisha Allohga tavakkul qilib uning visoliga erishishda sa'y-u harakat qilmog'i vojib ekan, degan yakuniy xulosa chiqadi.

Shuni ham alohida ta'kidlab o'tish joizki, inson taqdiridagi qazo hukmidan qochib qutulolmasligi haqidagi mazkur hikoya Rashid Jumayev ta'kidlaganidek, Jaloliddin Rumiyniing "Masnaviy" sida ham mavjud. Alisher Navoiy bu hikoyani o'z asarida o'ziga xos badiiy uslubda bayon qilgan. Buyuk mutafakkir bu hikoya mazmunini yana kuchaytirib, uni o'zining falsafiy-estetik qarashlariga moslagan va asosiy diqqat e'tiborni inson o'zidagi nafs va hirsni bog'lamoqqa chorlashi kerak, degan xulosaga keladi.

Xulosa. Alisher Navoiyniing "Lison ut-tayr" dostonida asosiy qoliplovchi hikoya ichida hikoyalar keltirish usuli qo'llanilgan. Mavlono Rizoyniing "Qush tili" dostonida ham shu usul keng tadbiiq etilgan. Lekin Mavlono Rizoyni dostonining kompozitsion tuzilishida Navoiynikidan bir oz farqli jihati shundan iboratki, ijodkor qoliplovchi hikoyalar ichidagi hikoyalarda Qur'oni iqtiboslar va hadislarni ham kiritib, ularni o'sha hikoyalarining ajralmas qismiga aylantirgan.

Rizoyni Payvandiy "Qush tili" dostonida jami 87 ta hikoya va iqtiboslar keltirib, ularni doston tarkibiga kirgan tamsillar orqali tasdiqlab borish yo'lini tutadi. Bu iqtiboslarning aksariyati ma'lum bir tasavvufiy tushunchalarni yorqinroq ochib berishga bag'ishlangan hikoya va rivoyatlarning g'oyaviy mazmunini ifodalashda muhim o'rin tutib, asar syujeti va kompozitsion tuzilishida o'ziga xos vazifani bajaruvchi badiiy vosita sifatida ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulaziz Mansur. "Qur'oni karim" ma'nolarining tarjimasini. – T. 2001.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik. 12tom. – T.: Fan, 1996.
3. Bositxon bin Zohidhon. Javohir ul-hikoya. – T.: 2004.
4. Mavlono Jaloliddin Rumi. Masnaviyi ma'naviy. III jild, Forsiydan Jamol Kamol tarjimasini. – T.: 2003.
5. Mavlono Xoja Qozi Payvandiy Rizoyni. Qush tili. – T.: 2009.
6. Rashid Jumayev. An'ana va izdoshlik // O'zbek tili va adabiyoti. №1, 2002.
7. Farhangi istilohoti va ta'biroti urfoniy. – Tehron.: 1303.